

и не разговорную, а скорее просторечную, т. е. являются сигналом того, что говорящий не владеет литературной речью (при претензиях на научность или книжность речи). Например:

— А вот это ты не по правилам,— после нашего *недоутоунутия* сказал Илюха, — не по правилам затеял из кабинки выскакать. (Ф. Коровьев); Не возникает развернутого *дискутантства*, сплошь односложность. (А. Моралевич);

— И жизнь легка, — продолжал директор, — когда б не сущий пустячок. Буквально, знаете ли, какой-то *микроскопизм*. Мы сдали всего двести тонн вместо полагавшихся девятисот. (Вл. Митин); ср. названия шуточных четверостиший за подписью «Евг. Сазонов» в «Литературной газете»: *экологизм*, *размышлизм* и под.

Ненормативные для разговорных образований аффиксы и мотивирующие часто служат ироническому изображению определенной социальной среды; ср. в изображении «околохудожественной» публики:

Ведь такая в жизни обыденщина, до того устаешь от *нормали*, что заманчивей нету — пообсасывать *дикоту*, *нездоровинку*. (А. Моралевич); Кликну Толю, мы *яхтсменили* прежде. (Он же).

Таким образом, становятся известны некоторые приемы иронического осмысления текста с

помощью словообразовательной структуры слова, которые создают возможность деформациям узуального внутрисловного контекста (сочетаний морфем) и может достигаться лексическими или стилистическими средствами (лексико-стилистическими, так как сочетание разностилевых морфем всегда одновременно означает и использование лексики, имеющей нехарактерные для данного стиля значения).

1. Жумагулова В.И. Средства и приемы создания комического в периодической печати Казахстана. — Алматы. — 2001. — С. 47-48.

2. Мехкова Е.Ю. Эмоциональная нагрузка слова. — М. — 1990. — С.9, 30.

3. Лукьянова Н.А. О соотношении понятий экспрессивность — эмоциональность — оценочность // В кн.: Актуальные проблемы лексики. — М. — 1989.

4. Розенталь Д.Э. Голуб И.Б. Секреты стилистики. — М. — 1996.

5. Шанский Н.М. В мире слов. — М. — 1985.

6. Колесникова Э. Г. Языковые средства комического в творчестве И. Ильфа и Е. Петрова: АКД.— Иркутск. — 1969.

7. Земская Е. А. Словообразовательные морфемы как средство художественной выразительности // РЯШ. — 1965.— № 3.

***

Некоторые приемы иронического осмысления текста с помощью словообразовательной структуры слова создают возможность деформациям узуального внутрисловного контекста (сочетаний морфем) и может достигаться лексическими или стилистическими средствами.

С. Кайдаулова

СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ДАУЛЫ СӨЗДЕ ЖҰМСАЛУЫ

*Дұрыс, саналы сұрақты қоя білу өнері
ақыл зеректігінің қажетті және міндетті белгісі
Неміс ойшылы И.Кант*

Сұрақ-жауап біртұтастығы адамдардың ойлау жүйесі мен қарым-қатысындағы қажетті бөлшек болып табылады. Бұл логикалық-тілдік құрылым екі қызмет атқарады. Біріншіден, онда қоршаған орта туралы біздің білімдеріміздің дамуы көрініс табады. Бұл – танымдық, немесе эпистемикалық қызметі. Екіншіден, сұрақ пен жауап арқылы бір адамнан екінші бір адамға мақсатты түрде білімдер мен түсініктердің берілуі жүзеге асады. Бұл – коммуникативтік қызмет.

Сұрақ пен жауап – бір бүтін құрайтын бір-біріне қарама-қарсы екі жарты: сұрақ – ол өзіне

жауапты күтетін қаратпа, назар аударту, ал жауап – сұраққа орай айтылған пікір, пайымдау болып табылады.

Шешендік, ділмарлық теориясы сұрақ пен жауап бірлігіне әрқашан мән беріп отырды. Әсіресе, сұраулы сөйлемдердің тыңдарманның назарын аударып, бір іске түрткі болу, көпшілікке ой тастау үшін, сөзге өң беру үшін аудиторияға, көпшілікке қатты әсер ететін қызметіне баса назар аударды.

Сұрақтың бейнеленуінің негізгі синтаксистік формасы сұраулы сөйлемдер болып табылады. Сұраулы сөйлемдердің барлығы да сұраулық

мағынаны білдірмейді. Көбіне, сұраулы сөйлемдердің бұл тобына риторикалық сөйлемдер жатады. Олар сұраулы сөйлемге тән барлық формаларға ие болса да, жауап алуды көздемейді, пайымдауды білдіреді.

Зерттеу жұмысымызға байланысты сұраулы сөйлемдердің даулы сөздерде жұмсалыуының мағыналық қызметін қарастырайық.

Тартыс сөзі келіспеушіліктің бар болуы, ортақ ой-пікірдің жоқтығы, қарсы тұру деген мәнге ие. Қазіргі ғылыми, әдістемелік әдебиеттерде, сөздіктерде тартыс сөзі қарама-қарсы пікірлердің алмасу процесінің атауы ретінде танылып жүр. Алайда тартыс сөзіне біржақты анықтама әлі берілмей жүр.

Біздің зерттеу нысанымыздағы тартыс сөзі қандай да бір сұрақ, нысан бойынша пікір қайшылықтары ретінде түсініледі, талас, әр жақ өз пікірінің дұрыстығына дәлел іздеу тұрғысынан қарастырылады.

Тіл білімінде, соның ішінде қазақ тілінде пікір қайшылықтарын атайтын басқа да сөздер бар. Мысалы, дискуссия, диспут, даулы сөз (полемика), дебат. Ғылыми әдебиеттерде, көркем әдебиеттерде, публицистикалық шығармаларда аталған сөздер тартыстың жеке-жеке әртүрлі түрі ретінде қолданылады.

Мысалы, дискуссия – көпшілік болып, талас мәселені талқылау, айтыс [1.135-б.]

Диспут сөзі латын тілінен аударғанда *disputar* – талқылау мағынасын білдіреді. Алғашында бұл сөз ғылыми дәреже алу үшін жазылған ғылыми жұмысты көпшілік алдында қорғау үшін жұмсалған. Қазіргі таңда диспут сөзі бұл мағынасында қолданылмайды. Бүгінде ол ғылыми және қоғамдық маңызы бар тақырыпқа арналған көпшілік тартысты білдіреді. Жұртшылық алдында белгілі бір мәселені талқыға салатын ғылыми пікірталас [2. 202-б.]

Даулы сөздің жоғарыда аталған сөздерден еншісі бөлек. Бұны бұл сөздің этимологиясы да айтып тұр. Көне гректің *rolemikos* сөзі жауынгер, соғысқұмар деген мағынаны білдіреді.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде дау сөзінің мынадай мағыналары көрсетілген: «**Дау**. 1. Егес, керіс, жанжал. 2. Тар. Ру ақсақалдарының алыдан талас-тартысқа түскен мәселе [2. 968-б.]»

Даулы сөз – бұл жай ғана талас-тартыс емес, екі жақ пікірінің, сөйлеуінің бір-біріне қарама-қарсы келуі. «Полемика – это не просто спор, а такой, при котором имеется конфронтация, противостояние, противоборство сторон, идей и речей. Исходя из этого, полемику можно определить как борьбу противоположных мнений по

тому или иному вопросу, публичный спор с целью защитить, отстоять свою точку зрения и опровергнуть мнение оппонента» [3. С.495]. Даулы сөз дискуссия, диспуттан осы мақсаттық бағытымен ерекшеленеді. Дискурс, диспуттың қатысушылары қарама-қарсы тұжырымдар, дәлелдер айту арқылы ортақ пікірге келуді, ортақ шешім табуды, ақиқатты іздесе, даулы сөздің мақсаты басқа: өз көзқарасын дәлелдеп, сол ойды бекіту, жеңіске жету.

Даулы сөз – бұл сендіру ғылымы. Ол нанымды әрі талассыз айғақтар келтіру арқылы қарсы жақты сендіруге не өз ойын мойындатуға үйретеді. Ол үшін даулы сөзде сұраулы сөйлем формасындағы құрылымдар қатысады. Даулы сөзде лебізді экспрессиялы етіп жеткізу үшін риторикалық сұрақтың көп қолданылатынын көптеген тілші-ғалымдар байқаған. Тіл білімінің түсіндірме сөздігінде риторикалық сұраққа мынадай анықтама берілген: «Риторикалық сұрақ (грек. *rhetorikos* – шешендік өнер) – жауап күту мақсатында айтылмай, бірнәрсенің жайын сөз жарыстыра қақпайлап, шешендік сипатта хабарлайтын сұрақ. Риторикалық сұрақ ерекше жігермен, екпінмен айтылады, көркем әдебиетте жиі қолданылады. [4.264-б.]. Риторикалық сұрақ жауабы алдын ала белгілі немесе сұрақ қоюшының өзі өз сұрағында жауап беретін сұрақтың түрі болып табылады. Риторикалық сұраққа жауап беру қажет етілмейді. Яғни оның жауабы бәріне белгілі болғандықтан, риторикалық сұрақ сұрау формасында айтылған тұжырым, пайымдау болып табылады.

Ғалым Р.Әмір өз еңбегінде «Сұраулы сөйлем формасы хабар ретінде айтылған пікірді білдіру үшін жұмсалатыны бар. Хабар ретіндегі пікірдің сұраулы сөйлем формасы арқылы білдірілуі сөзге полемикалық өң береді. Полемикалыққа баяндауыш сөздің болымды, болымсыз формаларының өз бастапқы мағынасына қарсы жұмсалуды да сеп болады» дейді. [5. 70-б.]

А.К.Михальская риторикалық сұрақтардың даулы сөздерде жұмсалыуының төмендегідей қызметтерін көрсетеді:

- «1) эмоциональное выделение смысловых центров выступления;
- 2) формирование эмоционально-оценочного отношения адресата к предмету речи;
- 3) представление адресату особенно важных в смысловом отношении этапов рассуждения (доказательства) [6. С.240-241]

Осы жағдайға қарап, риторикалық сұрақты ең негізгі дәлел, айғақтардың немесе тезистердің эмоционалды-бағалауыштық жақтаушасы ретінде қарауға болады.

Әйтсе де даулы сөздердегі сұраулы сөйлемдердің қызметі мұнымен шектелмейді. Даулы сөздердегі сұраулы сөйлемнің барлығы бірдей бірденені сұрау мақсатымен емес, қарсыласын ыңғайсыз жағдайға қалдыру үшін, оның айтқан айғақтарына сенімсіздігін білдіру, онымен келіспейтінін көрсету үшін, бір сөзбен қарсыласынан үстем болып, өз ойының дұрыстығын қарсы жаққа мойындату үшін, жеңіске жету, детальға назар аударту үшін, сұрақ – хабарлама, сұрақ – ойлауға жетелеу үшін, сұрақ – диалогты жалғастыру үшін, т.б. қолданылады.

Біріншіден, сұраулы сөйлемдер айтылмақшы проблеманың өзектілігін таныту мақсатында **көпшікке ой тастау** үшін жұмсалады. Бұл айтылу мақсатына қарай сұраулы-болымсыз сөйлемдер хабарлы сөйлемдерге қарағанда эмоционалды-экспрессивті болуымен қатар көпшілікті анық, жалпыға таныс дәлел, тұжырымдарға назар аударту үшін қолданылады. Сұраулы сөйлемдердің бұл түрінде сұрақ – детальға назар аударту мағынасында қолданылады. Мысалы:

Сыртан: – Ей, ағайынды-қарындас! Күн райы бұзылды. **Бейбіт елдің бейқам көшін көремісің? Қай сорға кетіп барады?** Отқа түсе ме, опқа бата ма, қайда әкетіп барасың! Тату едің, тәтті едің, қарға тамырлы қарындас ең. Кер кезеңде керісіп тұрғаның мынау. **Не тығырыққа қамалдық? Қиялап шығар жол бар ма? Әлде заман азды, заң тозды дермісің?** Бірақ қисайта қылыш сермейсің, кессең өз қолыңды кесерсің. **Кімді мансұқ етерсің? Кесір насырға шапсын ба? Жо, телегей толқын сабасына түссін бе? Барар бетің немене?** Алдыңды тостым, ағайын...

Екіншіден, сұраулы сөйлемдер оқиғаны талдау, оның себебін іздеу үшін жұмсалады, яғни когнитивтік қызметі басым болады: автор сұраулылық формаға кейбір маңызды оқиғалар мен дәлелдерді келтіріп, осы дәлелдерді ол жаңа мәнмәтінге әкеледі. Мысалы: Жиренше. Тағы да тас қияда қағысып тұрмыз. Тағыдайын шайқастық. Бас пәлесі емес, ел пәлесі. **Кімнен шықты, неден шықты?** Неден шықса да, елді аямас қатыбас тастан шықты. Улы қанжар буынған қастан шықты. **Заман азды деймісің?** Заман азған жоқ. Күн орнынан шығады, ай орнына батады. **Заң азды деймісің?** Заң азған жоқ, баланың аты бала, бөрінің күшігі емес. Қатынның аты қатын, қаншық емес. Ел азды деймісің, ел азған жоқ. Атам – қазақ, руым – Тобықты. Абай, елімді аздыра алмаймын. Ендеше, бүгін қолымдағы жесірімді алатын, ертең қойнымдағы қатынымды алам дер. **Мұның аты кім? Ел қауына өрт қойған қас емей, кім осы? «Мен**

қастық деп» кеп тұрса, қасқара шаппас нем қалды? Қан болмай неге жіберем? Шабыспай неге шайлығам? Уытын жаяр усойқы, тамырын жұлмай қалам ба? .. талабым талғау емес, байлауым біреу.. Ел бүлігі екі сұм – екеуі де өледі...

Үшіншіден, сұраулы сөйлемдердің даулы сөзде қолдануындағы тағы бір қызметі – көпшілікке өз ойын мойындату. Мысалы: Бар жас бірден тыныс етсе – ол сәуірдің таң шапағы. Қабысармысың, ұғысармысың? Жас дәуреннің шамшырағы, махаббат дегенді естіп пе ең, я ұмыттың ба? Ләйлі мен Мәжнүн, Жүсіп пен Зылиха, Көрпеш пен Баян. Сол шерлердің қанды зарын естігенде, қай адамның қабырғасы қайыспайды? ... Бірақ Айдар кім еді? Айдар елдің Айдары, көп торының ішінде ақты-бозды жүйрігі, қайтып қолың батады? Рас, шеттен келсе шебіме тиіп несі бар, дос болса бедел сақтамас па еді? Бірақ Айдар ақының ... асылың... Ол жас емес пе? Жастық албырт емес пе? Албырт, қайтып қиясың?

Сұраулы сөйлемдердің даулы сөзде жұмсауының тағы бір мағыналық қызметі – тіке сұрақтың **қарсыласын ыңғайсыз жағдайға қалдыру** үшін жұмсалуы. Мысалы: – Ау, алдыңа жайылған дастарқанға батаң қайда? Баяғы Ізім шайырдың Қашағанменен айтысқанда «қор болған адайларға есіл намаз» деп жүргені рас болмасын. Құдайдан бір күн бұрын туған біздің нағашыларымыз бата-сатанды нағылсын, – деп Күдері тағы қағытты. – **Шәйіңе бата жасатып, қазаның шағылып отыр ма?** Қара қазанның буынан басқаға батамды тәрк етер жайым жоқ. (Ә.Кекілбаев).

Жалшы: – Молдеке, сөзіңіз аузыңызда, жаңа сіз «кедей, жоқ-жұқаналар өз пейілінен табады» деп қалдыңыз. Сонда қасиетті «Құранда» солай жазылған ба екен? Менің естуімше, «Құранда жоқ-жұқана, харіп-қасерлерге садақа беріп, қарасқан сауап» деп жазылған сияқты еді. Сіз төрде отырып, жалған сөйлеп отрсыз, – дейді. Жалшының бұл сөзі шымбайына батқан молда: – Жап аузыңды, зәнталақ, сен маған қарсы сөйлеуге қандай қақың бар? – деп ашу шақырады. ...Сонда Бәйдібек би босағада отырған жалшыға қарап: – Ал, жігітім, есікте отырып кейіс шығарғаның жөн емес. **Сенің сөзің уәжді болса да, мына табалдырықты сыйламайсың ба?** (Бәйдібек бидің айтқандары).

Бесінші қызметі, сұраулы сөйлем **тұжырымды жеткізуді сыпайылау, жұмсартып жеткізу** қызметінде де жұмсалады. Сұраулы сөйлемдердің бұл қызметі модаль сөз бен баяндауыштың болымсыз формасы қатысуы

арқылы жасалады. Мысалы: Сіздіңше, соғыс талдауды керек етпей ме? (Б.Момышұлы). Мұнда автор қарсыласына соғыс талдауды керек етеді, сондықтан сен де өз жауынгерлерімен әр қимылды талда деген пікірін риторикалық сұрақ арқылы сыпайы жеткізген.

Риторикалық сұрақтың қатарынан қолданылуы – сөйлеудің эмоционалды-экспрессивті өзегі болып табылады. Өз сезімін вербалды түрде білдіру арқылы сөйлеуші бұл сезімдерді қабылдауды не қабылдамауды көздейді. Даулы сөзде қатарынан сұраулы сөйлемдердің жұмсалуды даудың барысына қарай эмоционалды бояуды, мысалы, **өз пікірінің дұрыстығының эмоционалды дәлелін** – Әдіктен тараған бес ұлдың ұрпағы – жиырма төрт сұлтан қатарынан шәйіт болған, отыз мың аламан өлген ойранды ұрысты ұмыттыңдар ма? Тоғым хан мен Бәшібек ағамыз бастаған отыз жеті сұлтан түгел қырылған, әрқайсысы онға татыр елу мың аламан өлген сойқанды соғысты ұмыттыңдар ма?! Жиырма жылда оңалдың, қырық жылда қайтадан қара нар қол құрадың, өшкенің жанды, бірақ өлгенің – тірілгені қане? Жабығың бүтінделді – жараң жазылды ма?! Аттанайық. Жеңерміз. Қырып тауыса аламысың? (Мағауин М.). – Тәуекел сұлтан хан ием қарауындағы бес-ақ мың қолымен жиырма мың жауға қарсы соғысқанда ертауыл мыңдықтың басында кім шауып еді? Тәуекел сұлтан хан ием жаны жаннатта болғыр Хақ-Назар ханды қапыда, қастандықпен өлтірген Баба-Сұлтанның басын шапқанда қасында тұрған кім еді? Бөлкей-Қоян Сұлтан ұлы Бахадүр сұлтан (Мағауин М.). – Өзекті жанға өлім бар – хандарың тура келген ажал оғынға қаза тапса, көлденең жабысқан кеселден көз жұмса елге кім иелік етеді? Күні кеше ғана, Хақ-Назар хан шәйіт болған сәтте қырық тарапқа тарттыңдар, ақыры немен

тынды? (Мағауин М.); **таң қалу, түсініспестік мағынаны** – Ақтамақпысың аямас жауымды? Мен сені кім деп білемін бұдан соң Абай? (М.Әуезов). Не жек көрушілік пен махаббат қатар жүре ме? Бұ несі, япырау? (Т.Жандәулетов). – Бірақ, сұлтаным! Мен бастап, қалғандар қосылып, мына қарашы жұртың түгел жалған сөйлесе сен не боласың? Шын сияпат пен жалпош аярлықты айыра алмасаң ел не болады? (Мағауин М.); **қарсы жаққа ашық наразылық білдіру мағынасын** – Би, сөзіңнің аяғын жұтып қойдың! Жетісу жаудың қолында қалса, жалайыр ақлай жайламақ?! Онсыз да ел қыстап, қамысына дейін қырқылған Шу бойына қалай сияды? Жазда сияр, қыста несін жейді? Осыны неге ойламайсың? Жетісу қолдан шықса, оған жалғыз алшын айыпты ма? (Мағауин М.). – Бәріміз де қарға тамырлы қазақпыз, – деді Тоған. – Бірақ, Сұлтан ием, «У жесең – руыңмен!» деген қайда? Жалайырдың көбі түстікте қалғанда, азы неге Арқаға ауады? (Мағауин М.) білдіреді.

Қорыта айтқанда, сұраулы сөйлемдер даулы сөздерде коммуникативтік жағдайға байланысты түрлі мағыналық қызмет атқарады.

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі Алматы, «Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы», 1978. 3-том.

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, «Дайк-Пресс», Л.А.Введенская, Л.Г.Павлова Риторика и культура речи Ростов-на-Дону: «Феникс», 2003. – 544 стр.

3. Ғ.Қалиев Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: «Сөздік-словарь», 2005. – 440 б.

4. Р.Әмір, Ж.Әмірова Жай сөйлем синтаксисі Алматы, «Қазақ университеті», 2003.

5. Михальская А.К. Основы риторики: Мысль и слово. М., 1996.

***

В статье рассматривается роль вопросительных предложений в полемической речи.

***

This article deals with the role of interrogative sentences in polemical speech.

М. Ж. Карашулакова

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАГОЛОВОЧНЫХ КОНСТРУКЦИЙ ГАЗЕТНЫХ ТЕКСТОВ

В вербальной структуре газетного текста информативно значимыми для читателя являются заголовки и заголовочные комплексы,

так как они позволяют ориентироваться в тематическом многообразии публикаций для поиска необходимой информации.[1] Опытные журна-